

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Բանայի բառեր – կանոնարկում, տրոհում, կետադրության օրինաչափություններ, շարահյուսական, հնչերանգային և տրամաբանական-իմաստային հիմունքներ, բանավոր խոսք, լեզվական փաստեր, ավանդույթ, զարգացում

Կետադրության ուսումնասիրությունը և կանոնարկումը հազիվ թե կարելի է բանասիրական գիտությունների առաջնային խնդիրներից մեկը համարել, սակայն անկասկած է, որ հարցի քննությունը գործնական կարևոր նշանակություն ունի գրական լեզվի մշակման ու կանոնարկման տեսանկյունից:

Գրավոր խոսքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ակնհայտորեն խզում է առաջացել սահմանված կետադրական կանոնների (կետադրության տեսության) և դրանց գործնական կիրառության միջև: Եվ հարցի քննարկումը արդիական է դառնում այնքանով, որքանով ընդհանուր մոտեցումներ սահմանելու դեպքում հնարավորություն կստեղծվի նախ՝ հրաժարվելու մի շարք անհարկի զուգաձևություններից, և հետո՝ հստակեցնելու որոշ կանոններ՝ լեզվակիրառողի համար ավելի դյուրին դարձնելով դրանց յուրացումը և գործածությունը:

Կետադրության հարցերը քննարկությունների առարկա են դարձել՝ վաղ միջնադարից սկսած: Փորձեր են արվել ճշգրտելու մասնավորապես տրոհության նշանների գործածության սկզբունքները: Գրական հայերենի նորմավորման շրջանում մասամբ կարգավորվեցին նաև կետադրության կանոնները: Արևելահայերենում դա կատարվեց ավելի կայուն սկզբունքների հիման վրա: Արևմտահայերենը որդեգրեց կետադրական նշանների գործածության ավելի ազատ մոտեցումներ, որոնք հիմնականում պահպանվեցին նաև արևմտահայերենի հետագա զարգացման ընթացքում: Արևելահայերենի նորմավորման ու մշակման հետագա ընթացքում կետադրության հարցերը մշտապես եղել են քննարկումների առարկա: Կանոնական քերականության գրքերում, դպրոցական և բուհական դասագրքերում ու ձեռնարկներում որոշակի հարցեր, կետադրական նշանների գործածության ինչ-ինչ յուրահատկություններ առիթ են տվել տարակարծությունների: Մի շարք դեպքերում էլ քննարկումների արդյունքում թե լռելյայն ընդունվել են զուգահեռ տարբերակներ:

Նոր ժամանակներում կետադրությանը նվիրված առաջին քիչ թե շատ ամբողջական ուսումնասիրությունն-ուղեցույցը **Ա. Ղարիբյանի** և **Գ. Պարիսի** հեղինակած աշխատանքն էր¹, որը փորձում էր որոշակի հանձնարարականներով և առաջարկներով կանոնավորել հայերենի կետադրությունը: Սակայն այդ փորձը ըստ էության չճատայեց իր նպատակին, նախ՝ որովհետև չհանրայնացվեց, չդարձավ մեծ լսարանին մատչելի, երկրորդ՝ զգալի էր ռուսերենի ազդեցությունը, և երրորդ՝ ուղեցույցը մասամբ է միայն անդրադառնում վիճելի գործածություններին և զուգաձևություններին:

Երկրորդ աշխատանքը, որը դպրոցական դասագրքերի սահմաններից դուրս քննության առարկա է դարձրել ժամանակակից հայերենի կետադրության հարցերը, **Գ. Գարեգինյանի** բուհական դասագիրքն է²: Սակայն և՛ շարահյուսական առանձին կառույցների առիթով, և՛ ընդհանրացված վերնագրի տակ ներկայացված կանոնները, նախ՝ միշտ չէ, որ հետևողականորեն են մատուցվում (դա երևում է նաև հեղինակային շարադրանքում տեղ գտած անհարկի տրոհումներից. ստորակետով առանձնացված են, օրինակ, պատճառի պարագան, որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը և այլն), և երկրորդ՝ կետադրության նշանների գործածության շատ ու շատ մասնավոր դեպքեր առհասարակ չեն քննարկվում. սահմանված կանոններն առավելապես ընդհանուր-նկարագրական բնույթի են³:

Նույն հեղինակի ծավալուն հոդվածը նվիրված է կետադրության վիճելի դեպքերից միայն մեկին՝ այն շարահյուսական կառույցների կետադրությանը, որոնց բաղադրիչները կապվում են մենադիր **և, ու, կամ** շաղկապ-

¹ Տե՛ս **Ղարիբյան Ա., Պարիս Գ.**, Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետադրության ուղեցույց, Երևան, 1957:

² Տե՛ս **Գարեգինյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու. բարդ նախադասություն, Երևան, 1984:

³ Նույնը կարելի է ասել հայերենի բուհական մյուս դասագրքերի մասին՝ **Իշխանյան Ռ.**, Արդի հայերենի շարահյուսություն. պարզ նախադասություն, Երևան, 1986: **Գյուլբուղաղյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1984: **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու. պարզ նախադասություն, Երևան, 1987 և այլն: Նորմատիվ քերականության առանձին ձեռնարկներում նույնիսկ կետադրություն պահանջող կառույցների և իրողությունների քննարկումներում գրեթե անդրադարձ չի կատարվում կետադրական նշաններին: Օրինակ՝ իր բուհական ձեռնարկում **Մ. Ասատրյանը**, անդրադառնալով երկրորդական անդամների (հատկացուցիչ, բացահայտիչ, որոշիչ, հիմունքի, նպատակի պարագաներ և այլն) շարահյուսական նկարագրությանը, չի քննարկում դրանց կետադրության հարցը: Բերված օրինակներից ենթադրվում է, որ հեղինակը լռելյայն ընդունում է բնագրերում արտահայտված կետադրական զուգաձևությունները, ինչպես՝ «Հայրս գնաց բակատեղ կոչված հանդը՝ **տախտակ քաշելու**»/«Արահետից դուրս եկան, մտան թփուտները **մի քիչ հանգստանալու**», «Ըստ մեր **նախնական պայմանի** ձկների փորը տվեցի Բողարին»/«Ըստ **թուրքական սովորության**՝ երևելիները ծալապատիկ նստեցին գորգերով պատած հատակի վրա» (**Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1987, էջ 264-267):

ներով¹: Ըստ որում, հոդվածում տրվում են հանձնարարականներ, որոնց վերաբերյալ մասնագետների կարծիքը միանշանակ չէ:

Գ. Ջահուկյանի հոդվածներից մեկը նվիրված է հայերենի կետադրության պատմական հիմունքների քննությանը²: Այստեղ գուզահեռ քննարկվում են նաև կետադրության տեսական սկզբունքները՝ տրամաբանական-իմաստային, շարահյուսական և հնչերանգային: Կետադրական նշանների գործածության կոնկրետ դեպքերի և դրանց մասին եղած տարակարծությունների վերաբերյալ հոդվածում անդրադարձներ գրեթե չկան:

Առաջին համեմատաբար ամփոփ ուսումնասիրությունը **Ս. Աբրահամյանի** ուսումնական ձեռնարկն է՝ **Հ. Բարսեղյանի** խմբագրությամբ³: Այստեղ ներկայացվում են արդի հայերենի կետադրության ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնց մի զգալի մասը զետեղված է եղել հեղինակի դպրոցական դասագրքում և տարիների «փորձառություն» անցել, իսկ մյուս մասը սահմանված է գրավոր խոսքում արտացոլված հիմնական օրինաչափությունների հիման վրա⁴: Ձեռնարկում, այնուամենայնիվ, չեն ներկայացվում առանձին օրինաչափություններ և կետադրության նշանների վերաբերյալ, այսպես կոչված, գործնական մանրամասնություններ, ինչպես, օրինակ՝ չակերտների գործածության խնդիրը մեջբերվող ուղղակի խոսքի դեպքում, երբ վերջինս միայնակ խոսք է և չի ենթադրում երկխոսություն: Կամ՝ խիստ համառոտ են ներկայացված հարցական նշանի գործածության կանոնները: Կան նաև կետադրության ձեռնարկներում և դասագրքերում զետեղված ընդհանուր նորմերից փոքր-ինչ տարբեր կանոններ ու մոտեցումներ, ինչպես, օրինակ, մեկնաբանությունները հրամայական բայաձևի և կրկնադիր համադասական շաղկապների պարտադիր շեշտադրության պահանջի վերաբերյալ: Սա ձեռնարկ է, որը տարիներ շարունակ հաջողությամբ ծառայել է լեզվակիրառողին՝ ուսուցիչներ, ուսանողներ, հրատարակչությունների աշխատողներ, բոլոր նրանց, ովքեր ցանկացել են տիրապետել հայերենի կետադրության ընդհանուր օրինաչափություններին:

Հայերենի կետադրությանը նվիրված ամբողջական և ամփոփ աշխատանքներ են **Ա. Սարգսյանի** կետադրական ուղեցույցը և **Հ. Ջաքարյանի** կետադրական բառարանը⁵, որոնք ունեցել են մեկից ավելի հրատարակու-

¹ Տե՛ս **Գարեգինյան Գ.**, Հայերենի կետադրության մի քանի վիճելի դեպքերի մասին // «ՊԲՀ», 1990, թիվ 2, էջ 159-173:

² Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայերենի կետադրության պատմական և տեսական հիմունքները // «Լրաբեր», 1990, թիվ 7:

³ Տե՛ս **Աբրահամյան Ս.**, Հայերենի կետադրություն, Երևան, 2002:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

⁵ Տե՛ս **Սարգսյան Ա.**, Ժամանակակից հայերենի կետադրությունը (երկրորդ՝ վերամշակված հրատարակություն), Երևան, 2012, **Ջաքարյան Հ.**, Կետադրական բառարան (երկրորդ՝ լրամշակված հրատարակություն), Երևան, 2013:

թյուններ՝ յուրաքանչյուր անգամ մշակվելով ու համալրվելով նոր մեկնաբանություններով:

Ա. Սարգսյանը հակված է առավել կարծր սկզբունքների և այդ ոլորտի առավել խիստ նորմերի սահմանման: Այդ իսկ պատճառով առանձին իրողությունների վերաբերյալ նրա ուղեցույցում սահմանվում են խիստ պայմանադրական կանոններ, որոնք երբեմն անհատական մոտեցման արգասիք են:

Հ. Ջաքարյանը կողմ չէ այդ նույն սկզբունքների կարծրացման և փորձ է արել ստեղծելու հայերենի կետադրության նկարագրության ու կանոնների այնպիսի մի տեղեկատու, որը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու նաև գործող զուգաձևություններին և տարբերություններին՝ դուռ բացելով նաև լեզվակիրառողի նախընտրությունների առաջ:

Արևելահայերենի կետադրությանը նվիրված համակողմանի աշխատանք է նաև **Սահակյանների** հրատարակած «Ժամանակակից հայոց լեզվի կետադրություն» ուսումնասօժանդակ ձեռնարկը (Երևան, 2010), որը կառուցվածքային, մասամբ նաև կանոնները սահմանելու և մոտեցումները ձևակերպելու առումով վերարտադրում է Ա. Սարգսյանի աշխատասիրության դրույթները. սկզբնապես կանոնները բացատրվում և սահմանվում են նախադասության կառուցվածքային տիպերի տեսանկյունից (պարզ և բարդ նախադասությունների կետադրությունը), ապա դրանք ներկայացվում են ըստ կետադրական նշանների տեսակների (տրոհության, առգանության և բացահայտության նշաններ): Հեղինակները, իրենց վկայությամբ, փորձել են հանգամանորեն ներկայացնել արևելահայերենում գործող կետադրության հիմնական կանոնները. ի մի են բերվել, համադրվել և զուգադրվել մասնագիտական գրականության մեջ, այդ թվում նաև դասագրքերում ու ձեռնարկներում արտահայտված կարծիքներն ու դիտարկումները: Աշխատանքում ներկայացված են նաև գործնական վարժություններ և համր բնագրեր: Կետադրության կանոնների սահմանման և ուսուցման առումով առաջնային է համարվել «շարահյուսության դերը», և իհարկե չեն անտեսվել իմաստային և հնչերանգային գործոնները¹: Ամփոփ շարադրանք լինելով հանդերձ՝ ձեռնարկը հասկանալի պատճառներով հանգամանորեն չի անդրադարձել կետադրական նշանների առանձին գործածությունների վերաբերյալ տարակարծություններին, իսկ որոշ դեպքերում էլ ներկայացվել են ընդունված տեսակետներից շեղվող և կամ, մեր տպավորությամբ, խստորոշ կանոններ:

Կետադրության հարցերը քննարկման առարկա են դարձել նաև այլ աշխատանքներում²: Դրանք, սակայն, կա՛մ նվիրված են մասնավոր խնդիրների

¹ Տե՛ս **Սահակյան Վ. Ա., Սահակյան Վ. Վ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի կետադրություն, Երևան, 2010:

² Տե՛ս **Մխիթարյան Հ.**, Հայերենի կետադրության համառոտ պատմություն, Երևան, 1972: **Թոխմախյան Ռ.**, Ժամանակակից հայերենի շեշտաբանությունը, Երևան, 1983, **Դարբինյան Մ.**,

քննությանը, կա՛մ առավելաբար կրկնում են ներկայացված մասնագիտական գրականության մեջ քննարկված նյութը: Միօրինակ չէ վերաբերմունքը առանձին զուգաձևությունների և կետադրական մի շարք իրողությունների վերաբերմամբ:

Նախորդ դարի 90-ականներին Գ. Գարեգինյանը, քննարկելով հարցը, խիստ կարևոր ու հրատապ խնդիր էր համարում միասնական ու կայուն կետադրական համակարգ ունենալը, և դրա չգոյության հիմնական պատճառ էր նկատում տեսական և գործնական քննարկումների պակասը: «Այս վիճակը հիմնականում արդյունք է այն բանի, – գրում է նա, – որ հայ քերականագիտության մեջ դեռևս բացակայում է որևէ քիչ թե շատ լուրջ ուսումնասիրություն՝ նվիրված ժամանակակից հայերենի կետադրության տեսական և գործնական խնդիրների քննարկմանն ու մշակմանը: Փաստորեն կետադրության, հաճախ խիստ բարդ ու խրթին, հարցերը այսօր ըստ էության կանոնավորվում են սոսկ դպրոցական շարահյուսության դասագրքերում ցրված կանոններով ու բացատրություններով, որոնք, հասկանալի պատճառներով, արտացոլում են սոսկ կետադրական նշանների հիմնական կիրառությունները, այն էլ ամենահիմնական գծերով միայն: Մինչդեռ բավական մեծ թիվ են կազմում այն շարահյուսական կառույցները, որոնց բաղադրիչների կետադրությունը կարգավորելու համար բացակայում են համապատասխան կանոններ ու հանձնարարականներ, առանց որոնց անհնարին է ժամանակակից հայերենի կետադրության կուռ ու միասնական համակարգ ստեղծել»¹:

1990-ականներին հաջորդած տասնամյակներին, ինչպես տեսանք, հարցի վերաբերյալ ստեղծվել է հարուստ գրականություն, հայերենի կետադրության շատ սկզբունքներ մշակվել ու կանոնարկվել են: Սակայն շատ խնդիրներ էլ տակավին մնում են չլուծված: Առանձին կանոնների վերաբերյալ կան էական տարակարծություններ և չհամընկնող հանձնարարականներ: Դրանց առկայությունը մասամբ արդյունք է անհատական մոտեցման և մեկնաբանությունների, մասամբ էլ որոշ կանոնների ոչ բավարար մշակվածության, ինչպես նաև գրական գրավոր լեզվում գործող օրինաչափությունների անտեսման, որը իր հերթին խզում է առաջ բերում կետադրության տեսության և գործնական կիրառության միջև:

Քննարկումները չեն դադարում: Քանի որ նշված խզումը շարունակվում է:

Կետադրության օրինաչափությունները սահմանելու համար ընդունված է առանձնացնել երեք հիմնական գործոն կամ հիմունք՝ ա) **տրամաբանա-**

Ժամանակակից հայոց լեզու. կետադրություն, Երևան, 1990, **Կատվայան Վ.**, Ուղղագրական և կետադրական ուղեցույց, Երևան, 1992, **Դավթյան Յու.**, Հայերենի կետադրության ինքնուսույց, Երևան, 1995, **Թորոսյան Ա.**, Հայերենի կետադրությունը (ուսումնասօժանդակ ձեռնարկ), Երևան, 2004 և այլն:

¹ **Գարեգինյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 159:

կան-իմաստային. կետադրությունը թելադրվում է շարադրանքի բովանդակությանը՝ մտքերը ճշգրիտ արտահայտելու հանգամանքով, բ) **շարահյուսական.** կետադրությունը թելադրվում է շարահյուսական հարաբերություններով, նախադասության կառուցվածքով, գ) **հնչերանգային.** կետադրությունը թելադրվում է բանավոր խոսքի հնչերանգային առանձնահատկություններով, ծառայում է բանավոր խոսքի հնչերանգային յուրահատկությունների դրսևորմանը գրավոր խոսքում¹:

Գ. Ջահուկյանը որոշ վերապահությամբ է անդրադառնում այս կարծիքին՝ նկատելով, որ ներկայացվող երեք հայեցակետերը ավելի ճիշտ կլինի դնել ոչ թե կողք կողքի, այլ դիտարկել ստորադասական հարաբերության մեջ. «...Նախադասության հնչերանգային կառուցվածքը,– գրում է նա,– կապված է նրա շարահյուսական կառուցվածքի և վերջին հաշվով արտահայտվող բովանդակության (մտքերի, կամքի, զգացմունքի) բնույթի հետ»²: Այլ կերպ ասած՝ Ջահուկյանի տեսակետով՝ տեքստի բովանդակային բաղադրիչները՝ միտքը, կամքը, զգացմունքն են ի վերջո որոշում կետադրական այս կամ այն նշանի (չ)գործածությունը, և մյուս հիմունքները ըստ էության ստորադասվում են այս հիմնական սկզբունքին:

Այս փոխապայմանավորվածությունը համոզիչ է, սակայն բոլոր պարագաներում չէ, որ դա հստակ գործում է, իսկ առանձին դեպքերում պարզապես դժվար է բովանդակային սկզբունքի կամ պատճառաբանվածության անպայման արձանագրումը: Օրինակ՝ «Սարերից իջնող ջրերը վարարում են կեսգիշերին աղմկում խոր ձորերում» նախադասությունը կարող է կետադրվել երկու տարբերակով. երկու դեպքում էլ կետադրությունը հաստատապես պատճառաբանվում է երեք հիմունքներով՝ 1. «Սարերից իջնող ջրերը վարարում են կեսգիշերին, աղմկում խոր ձորերում», և 2. «Սարերից իջնող ջրերը վարարում են, կեսգիշերին աղմկում խոր ձորերում». տրամաբանական-իմաստային հիմունքի առկայությունն ակնհայտ է (մի դեպքում՝ ջրերը վարարում են կեսգիշերին, մյուս դեպքում՝ կեսգիշերին աղմկում են), և դա պայմանավորում է նաև շարահյուսական որոշակի կառուցվածք, որն էլ իր հերթին ենթադրում է հնչերանգով որոշակիորեն տարբերակվող երկու կառուցվածքներ՝ դադար, որը գրավոր խոսքում արտահայտված է ստորակետի այս կամ այն դիրքով:

Կամ՝ խոսքում շարահյուսական տրոհված կառույցները անպայման պահանջում են հնչերանգային համապատասխան «վերաբերմունք» և ըստ այդմ՝ նաև համապատասխան կետադրություն. ինչպես՝ «Գիտեմ, վերադառնալու է» և «Գիտեմ՝ վերադառնալու է»: «Մի՛ գնա, ձա՛յն տուր, թող գա» և «Մի՛ գնա ձա՛յն տուր, թող գա»: Բայց հակառակը չենք կարող պնդել. հնչերանգա-

¹ Տե՛ս Բозента́ль Д., Теленкова М., Справочник лингвистических терминов, М., 1972:

² Տե՛ս Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 76:

յին դադարը կամ ելնէջումը միշտ չէ, որ կարող է ունենալ կետադրական «արտահայտություն», օրինակ՝ «Գործարքը չկայացավ (դադար) կողմերի անհամաձայնության պատճառով», «Հեռավոր իններորդ դարում (դադար) Բագրատունյաց շքեղակառույց Անի մայրաքաղաքում (դադար) մի ճարտարապետ էր ապրում»: Համակատար դերբայով ձևավորված դերբայական դարձվածը արտասանվում է զգալի դադարով, սակայն չի տրոհվում. «Իր կյանքի անհաջողությունների մասին ամենուր և ամեն տեղ պատմելիս (դադար) նա սովորաբար մոռանում էր հիշատակել իր մեղքի բաժինը»¹:

Կամ՝ կետադրության այս կամ այն նշանի գործածությունը կամ առկայությունը կարող է պայմանավորված չլինել շարահյուսական կառույցի յուրահատկություններով: Օրինակ՝ վերաբերականների տրոհության դեպքում կետադրություն դնել կամ չդնելը. «Մենք իհարկե մեկնելու ենք»/«Մենք, իհարկե, մեկնելու ենք», կամ՝ կոչականի վրա ըստ հնչերանգի շեշտի կամ բացականչական նշանի գործածությունը. «Վահա՛ն, ես սպասում եմ քեզ»/ «Վահա՛ն, ես սպասում եմ քեզ»: Թեև այս երկու դեպքում ակնհայտ է տրամաբանական-իմաստային և հնչերանգային հիմունքների ազդեցությունը:

Եվ վերջապես, առանձին դեպքերում կարծես թե չեզոքանում է նաև տրամաբանական-իմաստային հիմունքի դերը: Այսպես՝ վերջադաս կարճ ուրիշի ուղղակի խոսքը կետադրվում է երկու տարբերակով՝ առանց չափերտների կամ միջակետով և նոր տողից գծիկով, ինչպես՝ *Պատասխանեց կգամ:*

Պատասխանեց.

– *Կգամ:*

Հազիվ թե կարելի է պնդել, որ կետադրական այս զուգաձևությունը հենվում է տրամաբանական-իմաստային հիմունքի վրա:

Վերն ասվածը, կարծում ենք, հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ կետադրությունը պայմանավորող նշված երեք հիմունքների կամ հայեցակետերի կողք կողքի գոյությունը ունի իրավունք և պատճառաբանված է այնքանով, որքանով կան կետադրական նշանների գործածության որոշակի նորմեր, որոնք, այնուամենայնիվ, պայմանավորված են սահմանված հիմունքներից մեկով կամ մյուսով, իսկ թե որքանով են հիմունքները ստորադասվում միմյանց, դա քննարկման առարկա պիտի դառնա քերականական այն կա-

¹ Նույն կառույցում էթե համակատարը փոխում ենք անորոշ դերբայի գործիական հոլովով, որը հանդես է գալիս շարահյուսական նույն գործառնություն (ժամանակի պարագա), ապա տրոհվում է. «Չայներ լսելիս լարեց լսողությունը» / «Չայներ լսելով՝ լարեց լսողությունը»: Երկու դեպքում էլ առկա է արտասանական զգալի դադար: Ըստ որում, այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ որոշ լեզվաբաններ առաջարկում են տրոհել նաև համակատարով կառույցները: Մեր կարծիքով՝ դա կարող է կետադրական նշաններով անհարկի ծանրաբեռնել խոսքը:

ռույցների պարագայում, որոնցում դա հստակ դրսևորումներ ունի և պայմանավորում է կետադրությունը:

Մասնագիտական գրականության մեջ մեզանում հակում կա կետադրության կանոնները սահմանելիս առաջնորդվել առավելապես շարահյուսական հիմունքով և կանոնները ձևակերպել՝ հենվելով շարահյուսական օրենքների ու օրինաչափությունների վրա: Եվ հետևաբար, ինչպես իրավացիորեն նկատվել է, հայերենի կետադրությանը լավ տիրապետելու համար լեզվակիրառողից պահանջվում է այդ օրենքների ու օրինաչափությունների անսխալ իմացություն: Ավելին, կետադրության առանձին հանձնարարականներում ավելի ու ավելի են մասնավորեցնում այդ օրենքները կամ դրանցից ածանցվող բացառությունները այն աստիճան, որ երբեմն նույնիսկ մասնագիտական կրթություն ունեցողների համար լուրջ դժվարություններ են ծագում անսխալ կետադրությամբ խոսք շարադրելիս: Իսկ սովորական՝ շարքային լեզվակիրառողի համար հայերենի կետադրությանը բավարար չափով տիրապետելը դառնում է դժվարին գործ: Եվ ուստի բնականոն հարց է ծագում. հարկ կա՞ արդյոք այդպես և այդչափով ուռճացնելու հայերենի կետադրական կանոնների զամբյուղը, եթե գործադրվող կետադրությունը չի խաթարում խոսքի բովանդակային կառույցը և հայերենի շարահյուսական նորմերը: Արևմտահայերենը ունի կետադրական նշանների գործածության անհամեմատ ազատ համակարգ, բայց դրանով հանդերձ՝ մեր լեզվի այդ տարբերակով գրավոր հաղորդակցումը փոխադարձ ըմբռնման դույզն դժվարություն չի ունենում: «Կետադրական կանոնների մշակման ժամանակ, – գրում է Գ. Ջահուկյանը, – անհրաժեշտ չափով հաշվի չեն առնվում, ժամանակակից որոշ լեզվաբանների տերմինաբանությամբ ասած, «խոսողի քերականության» և «լսողի քերականության» տարբերությունները: Եվ իրոք, ո՞ւմ շահերից է ելնում հայերենի կետադրության արդի համակարգը՝ գրողի՞, թե՞ ընթերցողի, ուզում է հեշտացնել գրողի՞, թե՞ ընթերցողի գործը: Մեր կետադրության կանոնները մշակողները կարծեք թե այս հարցի մասին ընդհանրապես չեն էլ մտածում: Եթե նկատի ունենանք, որ մի կողմից՝ խիստ կանոնարկված և մանրամասնված կետադրությունը դժվարացնում է գրողի գործը և որոշ չափով կաշկանդում ընթերցողին, գեղարվեստական երկի գրման, ընկալման և վերարտադրության ժամանակ թուլացնում երևակայության և ստեղծագործության դերը, մյուս կողմից՝ պակասավոր կետադրությունը դժվարացնում է ընթերցողի կողմից տեքստի ճիշտ ընկալումը, ապա կհանգենք այն պարզ եզրակացությանը, որ պետք է ընտրել ոսկե միջինը, թույլ տալ կետադրության որոշ ազատություն, միջոցների ընտրության հնարավորություն»¹: Կետադրության կանոններից օգտվողներին հաճախ չեն հետաքրքրում կետադրական կանոնների տեսական հիմնավորումներն ու

¹ **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

մանրամասնությունները: Դրանք կիրառողի համար պետք է լինեն հնարավորին չափով մատչելի¹:

Վերջապես, հայերենի կետադրության կանոնները մշակելիս հաճախ օրենսդիրները փորձում են ելակետ ունենալ գեղարվեստական գրականության լեզուն, երբեմն նույնիսկ իբրև վկայություն են բերվում միայն հայ դասական գեղարվեստական գրականության կետադրական փաստերը, կամ համոզականության հիմնական գրավական է համարվում հղումը գեղարվեստական գրականության փաստերին: Կետադրությանը նվիրված ձեռնարկներից մեկի ծանուցման մեջ կարդում ենք. «Յուրաքանչյուր կանոն փաստարկված է հայ դասական ու ժամանակակից գրականությունից և դասագրքերից բերված օրինակներով»²:

Հայերենի կետադրության առանձին օրենսդիրներ չեն կարողացել հաղթահարել դասական գեղարվեստական գրականության կետադրական փաստերի ուժեղ ազդեցությունները և անհրաժեշտ հիմնավորումներ չգտնելով՝ պարզապես մեջբերումներ են կատարում գեղարվեստական գրականությունից՝ կետադրական նորմերից կատարված շեղումները իբրև նորմեր ներկայացնելու համար: Հայտնի է, սակայն, որ գեղարվեստական լեզուն խստորեն նորմավորված լեզու չէ և չի էլ կարող այդպիսին լինել. կետադրությունը գրողի համար նախ և առաջ բովանդակային-արտահայտչական միջոց է գեղարվեստական կատարելության հասնելու ճանապարհին: Իհարկե, գրական լեզվի կետադրության «օրենսդիրները» չեն կարող շրջանցել տվյալ ժամանակաշրջանի գեղարվեստական լեզվի փաստերը, բայց միևնույն ժամանակ դրանք չեն կարող «արժանահավատ» և միակ աղբյուր դառնալ կետադրության նորմերը սահմանելիս: Հակառակ դեպքում խզումը կանոնական կետադրությունից և բանավոր կենդանի լեզվի արտասանական նորմերից անխուսափելի է:

Այսպես, օրինակ: Կետադրական ուղեցույցներում կամ ձեռնարկներում հաճախ այս կամ այն առիթով գեղարվեստական գրականությունից բերվում են տրոհվող կառույցների օրինակներ, որոնք, որպես կանոն, ընդունված կետադրական նորմերով չեն բացատրվում: Օրինակ՝ ասվում է, որ «տրոհվող ձևի պարագան երբեմն կարող է արտահայտվել **միմիայն դերբայով**՝ անորոշ դերբայի գործիական հոլովով»: Եվ բերվում է համապատասխան օրինակը՝ *Տերևները դողդողում էին, դեղնում ու իրանց-իրանց թափվում և թափվելով՝ տխուր շրշում* (ՀԹ): Կամ՝ տրոհվող ձևի պարագան արտահայտվում է «...բազմակի ածականներով ու անվանական կապակցություններով»։ *Կանգնեց դրան շեմին՝ տխուր ու մոլոր* (ԱԲ): *Դրսում բառաչեց մի կով՝ թավ ու երկար* (ԱԲ): *....Տրորվում են ու թառամում՝ Սրտները սև ու տխուր*» (ՀԹ)³ և

¹ Աբրահամյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 7:

² Դարբինյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու. կետադրություն, Երևան, 1990, էջ 2:

³ Տե՛ս Սահակյան Վ. Ա., Սահակյան Վ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 40-42:

այլն: Բերված օրինակները, ինչպես տեսնում եք, գեղարվեստական գրականությունից են:

Մեկ այլ օրինակ: Արդի գրական արևելահայերենում կարծես հիմնովին նորմավորված է առաջադաս, միջադաս և վերջադաս դիրքերում տրոհվող դերբայական դարձվածի կետադրությունը. առաջադասի և վերջադասի դեպքում այդ տրոհումը իրականացվում է բույծով («Վերցնելով իրերը՝ նա հեռացավ» / «Նա հեռացավ՝ վերցնելով իրերը»), իսկ միջադասի դեպքում (երբ դերբայական դարձվածը ենթակայի և ստորոգյալի միջև է)՝ երկու կողմից ստորակետով («Նա, **վերցնելով իրերը**, հեռացավ»): Բուհական դասագրքերից մեկում, սակայն, որպես ապացույց և վկայություն ունենալով հայ դասական գրականության լեզվական նյութը, առաջարկվում է առաջնորդվել այլ մոտեցմամբ, որը կարելի է ձևակերպել հետևյալ կետերով.

ա) Անորոշի գործիական հոլովաձևով կազմված **առաջադաս դերբայական դարձվածը ձևի պարագայի** շարահյուսական պաշտոնում, եթե անմիջաբար նախորդում կամ հաջորդում է ստորոգյալին, սովորաբար չի տրոհվում, այսպես՝ «Բարձր-բարձր խոսելով և ծիծաղելով եկան գյուղացիք» (ՀԹ), «Էմման արագ վազելով հեռացավ» (ՆԶ), «Շնեքը իրար հետ խաղալով վերադարձան» (ԱԲ), «Երիտասարդը վագոնի հետ օրորվելով նիրհում էր» (ՆԴ) և այլն:

բ) **Միջադաս դարձվածների** համար սովորական և ընդունված է համարվում առանց դադարի (առանց տրոհման) արտասանությունը և ըստ այդմ կետադրելը, ինչպես՝ «Վասակը դեմքը կնճռոտելով հագավ մուշտակը», «Ծիծեռնակը սուր ծղրտալով ընկավ կատվի հետևից» և այլն:

գ) Անորոշի գործիական հոլովաձևով կազմված **հետադաս ձևի պարագա** դերբայական դարձվածը, ըստ լեզվաբանի, որպես կանոն, տրոհվում է, ինչպես՝ «Բա մեռած հո չենք, ապրում ենք է՛լի, Ամեն մեռնողի երանի տալով» (ՀԹ), «Նրանք պատրաստ են իր դեմ գործել՝ միջոցների մեջ խտրություն չդնելով» (ՆԶ), «Ասաց վանականը՝ խելացի հայացքն ուղղելով վանահոր հայացքին» (ԴԴ): Փաստորեն ոչ միայն պարտադիր չի համարվում վերջադաս դերբայական դարձվածի տրոհումը, այլև հնարավոր է նկատվում նաև ստորակետով տրոհումը, ինչպես բերված առաջին օրինակում:

դ) Անորոշի գործիականով կազմված **ժամանակի պարագա** դարձվածի դեպքում տրոհումը համարվում է պարտադրական օրինաչափություն, ինչպես՝ «Գիքորին նկատելով՝ նա իսկույն կանգ առավ» (ՀԹ), «Հազիվ թեյը վերջացնելով՝ Աշխենը քաշվեց իր սենյակը» (ՆԴ):

Փաստարկումները համոզիչ չեն և սկզբունքորեն հակասում են արդի արևելահայերենում ընդունված կետադրական նորմերին, որոնք վերաբերում են տրոհվող դերբայական դարձվածին:

Տրոհվող դերբայական դարձվածի կետադրությունը, ինչպես վերը նշվեց, արդի արևելահայերենում հստակորեն կանոնարկված է և հիմնավորվում է գուտ լեզվական ու արտալեզվական մի շարք գործոններով:

Նախ՝ դա հիմնավորվում է կետադրության բոլոր երեք հիմունքներով՝ շարահյուսական, տրամաբանական-իմաստային և հնչերանգային: Անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևով դերբայական դարձվածը շարահյուսորեն առանձնացող կառույց է, որը նախադասության, այսպես կոչված, հիմնական մասից «տրոհվում է» նաև արտասանական զգալի դադարով: Մ. Ասատրյանը բանավոր խոսքի համար բնական չի համարում **ենթակա-միջադաս դերբայական դարձված-ստորոգյալ** կառույցում արտասանական դադարը և տրոհումը, թեև նրա իսկ վկայությամբ՝ անորոշի գործիականով դարձվածը հաճախ գրավոր խոսքում նախադաս ենթակայից անջատվում է ստորակետով. տրոհվում է որպես միջադաս դերբայական դարձված: Մեր տպավորությամբ և ընդունված կարծիքով՝ այդպիսի դադար կենդանի բանավոր խոսքում կա, որը ենթադրում է նաև համապատասխան կետադրական արտահայտություն: Իսկ երրորդ՝ տրամաբանական-իմաստային հայեցակետից դերբայական դարձվածը մի տեսակ լրացնող, հավելող բովանդակային բաղադրիչ է:

Ապա՝ Մ. Ասատրյանը այս եզրակացության է հանգում բացառապես գեղարվեստական գրականությունից քաղված նյութի հիման վրա: Ընդ որում, ինչպես արդեն ասվեց, իբրև աղբյուր է ընտրված միմիայն դասական գրականությունը (հեղ.՝ Բաֆֆի, Հ. Թումանյան, Ա. Շիրվանզադե, Նար-Ղոս, Ա. Բակունց, Դ. Դեմիրճյան և Ն. Չարյան)¹: Մինչդեռ արդի գեղարվեստական գրականության և, այսպես կոչված, նորմատիվ մատենագրության (դասագրքեր, նորմատիվ քերականության ձեռնարկներ, գիտական աշխատություններ, թեղադրության ձեռնարկներ և այլն) փաստերը այլ բան են վկայում: Այսպես՝ «Երբ գրուցակիցը տվյալ իրավիճակում տարածքը խախտում է՝ ավելի հեռանալով խոսակցից, ապա նշանակում է, որ»², «Ամփոփելով նշենք, որ Լեմկինը, վերլուծելով մարդասիրական միջամտությունների տարբեր օրինակներ, ի ցույց է դնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ հալածանքները...»³, «Եվ որովհետև Կարսը երեք կողմից շրջապատված էր բլուրներով ու ձորերով, ուստի թագավորը, այդ ամենի վրա հարմար դիրքեր ընտրելով, կանգնեցրեց բազմաթիվ մարտկոցներ ու բերդեր»⁴, «Հավերժի ճամփորդն եմ ես, որը, դարերի խորքից եկած, դեպի դարերն է գնում, և որի երթը վերջ ու վախճան չունի...»⁵, «Խոսելով անելիքների

¹ Ասատրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 307-309:

² «Վեմ», 2016, թիվ 2, էջ 13:

³ «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2017, թիվ 1, էջ 85:

⁴ Չարյան Հ., Մխիթարյան Ա., Թեղադրության նյութերի ժողովածու, Երևան, 2017, էջ 73:

⁵ Նույն տեղում, էջ 18:

մասին՝ նա քայլում էր ծառուղով», «Նա, խոսելով անելիքների մասին, քայլում էր ծառուղով»¹:

Հետո՝ կարծում ենք՝ այդ չափով մանրամասնված կետադրություն և բացատրություններ հրամցնելը պարզապես խճողում է դերբայական դարձվածի կետադրությունը: Նկատի ունենք ոչ միայն դարձվածի դիրքային տարբերակների կողմնորոշիչ համարելը կամ դերբայի և ստորոգյալի՝ նախադասության այլ անդամներով ընդմիջված լինելը, այլև հատկապես այն, որ Մ. Ասատրյանը առաջարկում է իրարից զանազանել ժամանակի և ձևի պարագա դերբայական դարձվածները, որոնցից միայն վերջինը, ըստ լեզվաբանի, ունի պարտադիր կետադրություն: Հայտնի է, սակայն, որ ժամանակի և ձևի պարագա դերբայական դարձվածները հաճախ հատակորեն տարբերակված չեն: Այդպիսի մի դիտարկում անում է նաև ինքը՝ Ասատրյանը: «Պետք է նկատի ունենալ, գրում է նա, որ անորոշի գործիականի մեջ ձևի նշանակությունը ժամանակային նշանակությունից շատ ու շատ ուժեղ է, որի պատճառով էլ, ինչպես օրինակների մի մասն է ցույց տալիս, ժամանակային նշանակության հետ միաժամանակ դրսևորվում է նաև ձևի իմաստ»²: Հարց է առաջանում. ի՞նչ իմաստ ունի նման տարբերակվածության հիմքով կետադրություն սահմանելը, երբ մանավանդ օրինակների մի մասում գործ ունենք երկու իմաստները համատեղող կառույցների հետ, որոնց տարբերակումը վեճեր կարող է հարուցել նույնիսկ մասնագիտական գրականության մեջ: Ավելին, սովորական լեզվակիրառողի համար այդ տարբերակվածությունը ունի խիստ անկարևոր նշանակություն:

Եվ վերջապես՝ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևով դերբայական դարձվածի համար ավանդաբար գործածվել է և այժմ էլ ընդունված է գործածել շատ որոշակի կետադրություն՝ շարահյուսական, հնչերանգային և տրամաբանական-իմաստային հիմնավորումներով: Դասական գեղարվեստական գրականության լեզվական փաստերը չեն կարող հիմք հանդիսանալ այս կառույցների վերաբերյալ նոր կետադրություն սահմանելուն:

Ճշգրտենք մեր մտտեցումները: Կետադրությունը պայմանավորող սկզբունքները երեքն են՝ տրամաբանական-իմաստային, շարահյուսական, հնչերանգային: Այդ պայմանավորվածությունը իրացվում է հետևյալ տարբերակներով՝ ա) ստորադասական հարաբերությամբ, որտեղ սովորաբար գերիշխող է դառնում տրամաբանական-իմաստային հիմունքը, բ) հավասարազոր իրավունքներով, որտեղ ակտիվանում է շարահյուսական հիմունքի դերը, և գ) առանձնաբար, որը գործնականում սահմանափակ դրսևորումներ ունի:

Կետադրությունը միօրինակացնելու կամ դրանք խստորեն կանոնարկելու անպայման պահանջը գործնականում չունի արդարացում: Ընդհակա-

¹ Եզեկյան Լ., Մարգարյան Ա., Սաքապետոյան Ռ., Հայոց լեզու, 12-րդ դասարանի համար, Երևան, 2011, էջ 153:

² Նույն տեղում, էջ 307-309:

ռակը, կետադրական նշանները, լինելով բանավոր խոսքի բազմազանության ու հարստության, այսպես կոչված, գրավոր արտահայտություններ, պետք է ունենան գործածության ավելի ազատ սկզբունքներ, քան, օրինակ, ուղղագրությունը: Վերը նշված բոլոր երեք տարբերակներում էլ նախընտրելի չեն խստորոշ կանոնների սահմանումը և կարծր պայմանադրականությունը: Թույլատրելի պետք է համարել որոշ ազատություններ, մասնավորապես տարբերակների ընտրության հնարավորություն, եթե դա իհարկե չի խաթարում շարադրանքի բովանդակությունը և կամ չի խախտում շարահյուսական կանոնավոր կառույցը:

Լինելով բանավոր խոսքի գրավոր պատկերը՝ գրավոր խոսքը առավելագույն չափով պետք է դրսևորի բանավորի իմաստային և ոճական-արտահայտչական նրբերանգներն ու յուրահատկությունները:

Կետադրության նորմերը սահմանելիս պետք է, իհարկե, նաև աղբյուր ունենալ ժամանակի գրավոր խոսքը, այդ թվում նաև գեղարվեստական լեզվի կետադրական փաստերը, սակայն ընդհանուր նորմերը պիտի սահմանել՝ զանց առնելով այս կամ այն գրողի կետադրական նախասիրությունները, և ելակետ ունենալ վերը նշված հիմունքներն ու հիմնավորումները:

Юрий Аветисян – Основы пунктуации современного армянского языка

Существует три принципа, обуславливающих пунктуацию: логически-смысловой, синтаксический, интонационный. Эта обусловленность может быть реализована в следующих вариантах: а) в виде подчинительных отношений, где обычно доминирует логически-смысловой принцип, б) в виде синтаксического равноправия, когда активизируется роль синтаксического принципа, в) в виде отдельных компонентов, что на практике имеет ограниченные проявления. Обязательное требование унификации пунктуации или ее корректировки не имеет практического оправдания. Наоборот, в случае со знаками препинания, которые являются письменным выражением разнообразной и богатой устной речи, должны быть более свободные принципы употребления, чем, например, в случае с орфографией. Во всех вышеуказанных трех случаях определение строгих правил и жесткая обусловленность не являются предпочтительными. Следует считать допустимой некоторую свободу, в частности, возможность выбора варианта, если, конечно, это не искажает содержание изложения и/или не нарушает синтаксическую конструкцию.

Yuri Avetisyan – The Basics of Modern Armenian Punctuation

There are three guiding principles in punctuation: logical-semantic, syntactic, intonational. This arrangement is implemented in the following ways: (a) in a subordinate relationship, where the logical-semantic basis usually prevails; (b) in a coordinate relationship, where the role of the syntactic basis is activated; and (c) separately, which has practically limited manifestations. The requirement for unifying or strictly fixing punctuation is not practically justified. On the contrary, punctuation marks, being the so-called written expressions of diversity and richness of spoken words, should have freer usage principles than spelling. In all three of the above-mentioned ways, it is inappropriate to define strict rules and strict convention. It is permissible to consider certain freedoms, in particular the possibility of choosing options, unless this contravenes the content of the statement or violates the syntax of the regular structure.